

شاخص‌های ممنوعیت ربا در عملکرد بانکداری بدون ربا در ایران (بررسی موردی تسهیلات اعطایی شعب بانک تجارت مشهد مقدس)

تاریخ دریافت: ۹۱/۰۴/۰۱

تاریخ تأیید: ۹۳/۰۴/۰۸

محمدنقی نظریپور^۱

دانشیار اقتصاد دانشگاه مفید

محمدرضا یوسفی شیخ رباط^۲

استادیار اقتصاد دانشگاه مفید

میمنت ابراهیمی^۳

کارشناس ارشد اقتصاد نظری

چکیده

با توجه به اینکه اصلی‌ترین تمایز بانکداری بدون ربا از بانکداری متعارف اجتناب از ربا است، این مقاله بر انطباق عملکرد نظام بانکی با معیار ممنوعیت ربا متمرکز است و این امر از آن جهت قابل ملاحظه است که عملکرد نظام بانکی در حدود سه دهه اخیر ابهامات و کاستی‌هایی را در اسلامی بودن نظام بانکی ایجاد کرده است. بر همین اساس معرفی شاخص‌های کمی و معین جهت نظارت بر امر انطباق فعالیت‌های نظام بانکی با اصول و موازین شرعی و سنجش دوری یا نزدیکی عملکرد آن از معیار ممنوعیت ربا ضروری به نظر می‌رسد. فرضیه مقاله این است که بیش از نیمی از معاملات نظام بانکداری بدون ربا در شعب بانک تجارت مشهد ربوی است. روش تحقیق روش توصیفی و تحلیل محتوی است و با بکارگیری روش میدانی و ارسال سوالاتی به مراجع تقلید و فقیهان شیعه، شاخص‌های ممنوعیت ربا، برآورد می‌گردد. جامعه آماری این مطالعه تمام قراردادهای منعقد شده در شعب بانک تجارت مشهد مقدس در سال ۱۳۸۸-۱۳۸۹ می‌باشد و با استفاده از روش نمونه‌گیری خوشه‌ای، ۴۵۱ مشتری که از بانک تسهیلات دریافت نمودند انتخاب شدند. گرچه اصل قانون عملیات بانکی بدون ربا کاملاً مطابق با شرع مقدس می‌باشد ولی نتایج مربوط به برآورد شاخص‌های ممنوعیت ربا نشان می‌دهد که بیش از نیمی از معاملات بانکی در شعب بانک تجارت مشهد است.

واژگان کلیدی: معیار، شاخص، ربا، بانکداری بدون ربا، شعب بانک تجارت مشهد

1. Email: nazarpur@mofidu.ac.ir

2. Email: yousefi@mofidu.ac.ir

3. Email: ebrahimi.meymanat@gmail.com

مقدمه

با توجه به تحریم ربا در شریعت اسلامی، بانکداری سنتی در جوامع اسلامی مورد پذیرش قرار نگرفته، گویی که ضرورت نظام بانکی در کشورهای اسلامی کاملاً پذیرفته شده است. به این ترتیب جهان در اوایل دهه ۱۹۶۰ میلادی شاهد ظهور بانکداری بدون ربا در صحنه عملیات مالی و پولی بوده و از آن مقطع تاکنون روز به روز به تعداد بانک‌هایی که تلاش می‌کنند تا بر اساس اصول اسلامی اداره شوند، افزوده شده و در این میان برخی از کشورهای اسلامی از جمله ایران به اجرای نظام بانکداری بدون ربا به صورت یک سیستم کامل و یکپارچه اقدام نمودند و برخی نظیر مالزی به سیستم دوگانه روی آوردند.

در ایران با گذشت حدود سه دهه از زمان اجرای بانکداری بدون ربا، طبیعی است این توقع به وجود آمده باشد که نظام پولی و بانکی کشورمان از نظر تطبیق با شریعت و ارائه شاخص‌های عملیاتی در این زمینه گام‌های اساسی برداشته باشد. اما با این وجود دست کم از نظر برخی از نخبگان جامعه و عالمان اقتصادی و دینی، این نظام نتوانسته نمره قابل قبولی در ارائه خدمات بانکداری موفق و منطبق با اصول و معیارهای اسلامی (از جمله معیارهای ممنوعیت ربا، غرر، ضرر و ضرار، اکل مال بالباطل و ...)، دریافت نماید. بر همین اساس معرفی شاخص‌های کمی و معین جهت نظارت بر امر انطباق فعالیت‌های نظام بانکی با اصول و موازین شرعی ضروری به نظر می‌رسد.

این مقاله بر انطباق عملکرد نظام بانکی با معیار ممنوعیت ربا متمرکز است و یافتن پاسخی مناسب برای این سوال که، «چه شاخص‌هایی مبتنی بر معیار ممنوعیت ربا برای ارزیابی عملکرد بانکداری بدون ربا، می‌توان طراحی نمود؟» یکی از اهداف اساسی این مقاله است. این نوشتار می‌کوشد تا با معرفی شاخص‌های کمی و معین به ارزیابی عملکرد نظام بانکداری بدون ربا و سنجش دوری یا نزدیکی عملکرد آن از معیار ممنوعیت ربا بپردازد. فرضیه مقاله این است که بیش از نیمی از معاملات بانکی در شعب بانک تجارت شهر مشهد ربوی است. از این رو در این مقاله به روش توصیفی و تحلیل محتوی نخست مروری گذرا بر معیار ممنوعیت ربا نموده و با تبیین محتوای تحقق ربا از طریق منابع موجود و ارسال سؤالاتی به مراجع تقلید و فقیهان شیعه و دریافت پاسخ از آنان، مؤلفه‌های ربوی شدن معاملات بانکی تمییز

داده می‌شود، سپس با معرفی و شناسایی شاخص‌های کمی و معین و بکارگیری روش میدانی، شاخص‌های ممنوعیت ربا برآورد می‌گردد.

۱- پیشینه موضوع تحقیق

مرور مطالعات مرتبط با شاخص‌های ممنوعیت ربا نشان می‌دهد که هیچ‌کدام از این مطالعات به طور مشخص در خصوص شاخص‌های ممنوعیت ربا جهت ارزیابی عملکرد بانکداری اسلامی دستاورد روشنی ندارند و تلاش نموده‌اند تا عملکرد نظام بانکداری اسلامی را با استفاده از شاخص‌های مطرح در نظام متعارف بسنجند. از این رو در ادامه به بررسی برخی از مطالعاتی که با استفاده از شاخص‌های مطرح در نظام متعارف به ارزیابی عملکرد نظام بانکداری اسلامی پرداخته‌اند می‌پردازیم.

میثم موسایی (۱۳۷۹) در کتاب خود تحت عنوان «عملکرد بانکداری بدون ربا در ایران با استفاده از مقایسه شاخص‌های پولی ایران با چند کشور توسعه‌یافته و مشابه به این نتیجه رسیده است که در مجموع عملکرد بانکداری بدون ربا در ایران از همه کشورهای توسعه‌یافته ضعیف‌تر و در مقایسه با کشورهای مشابه نیز از وضعیت مطلوبی برخوردار نمی‌باشد.

فرهاد ریاضت (۱۳۸۱) در مقاله خود تحت عنوان «ارزیابی عملکرد بانک‌ها از طرح تا عمل» به مقایسه و انطباق میان شاخص‌های کار بانک‌ها با استانداردهای جهانی و معرفی شاخص‌هایی از جمله، شاخص‌های سرمایه‌گذاری، نسبت سرمایه‌گذاری به جمع دارایی ثابت، شاخص‌های وصول بدهی و اعتبارات اسنادی ضمانت‌نامه‌ها و شاخص‌های جذب منابع می‌پردازد.

رامین پشایی‌فام و همکاران (۱۳۹۰) در مقاله «بررسی اندازه بهینه بانک از نظر اقتصادی (بانک سپه)»، ابتدا شاخص‌های ارزیابی عملکرد بانک‌ها و لزوم رعایت الزامات کمیته بال در تعیین اندازه بانک‌ها را بررسی نموده و در ادامه عملکرد بانک سپه با توجه به شاخص‌های رتبه‌بندی «بنکر» (سرمایه درجه ۱، میزان دارایی، سود پیش از کسر مالیات، نسبت سرمایه به دارایی، نسبت سود به سرمایه، نسبت وام‌های غیرقابل بازگشت به مجموع وام‌ها و نسبت سرمایه بانک تسویه بین‌المللی) با بانک‌های داخلی و خارجی مورد مقایسه قرار داده است.

محمد جواد محقق (۱۳۹۰) در مقاله خود تحت عنوان «درآمدی بر تدوین شاخص ربا در بانکداری اسلامی» با بینشی متفاوت از مطالعات بالا و به روش توصیفی و تحلیل محتوا، به

معرفی شاخص ربا می‌پردازد. فرضیه اساسی این مقاله این است که یکی از راه‌های اندازه‌گیری وجود ربا در نظام بانکی توجه به موارد حيله‌های ربوی در قراردادهای بانکی است. برای این منظور، در این نوشتار با طراحی جدولی که نشان‌دهنده درجه انحراف قراردادهای بانکی از حیث ربوی بودن است و نیز با پیشنهاد دو نسبت «نسبت سود حاصل از ربا» و «نسبت ارزش قراردادهای ربوی» رهیافتی نو برای تدوین شاخص ربا در بانکداری اسلامی ارائه می‌شود.

تفاوت مقاله پیش رو با این مطالعه در روش تحقیق است که به صورت میدانی و با ارسال سؤالاتی به مراجع و فقهای شیعه به برآورد شاخص‌های ممنوعیت ربا (که البته به گونه‌ای متفاوت از شاخص‌های ارائه شده در مطالعه فوق معرفی شده‌اند) می‌پردازد.

عبدالصمد (۲۰۰۴) در مقاله «عملکرد بانکداری بدون ربا در مقایسه با بانکداری متعارف در بحرین» به بررسی عملکرد مقایسه‌ای بانک‌های بدون ربا و بانک‌های متعارف مبتنی بر بهره در طول دوران جنگ خلیج در بحرین می‌پردازد. شاخص‌های مورد استفاده عبارتند از: الف- سودآوری؛ ب- ریسک نقدینگی؛ و ج- ریسک اعتباری.

محمد شهزاد معین و هوگسکلان اسکوود (۲۰۰۸) در مقاله خود تحت عنوان «عملکرد بانکداری اسلامی و بانکداری متعارف در پاکستان: مطالعه تطبیقی»، به ارزیابی عملکرد بانکداری اسلامی پاکستان با استفاده از شاخص‌های سوددهی، نقدینگی، ریسک و کارایی برای دوره زمانی ۲۰۰۳ تا ۲۰۰۷ پرداخته و از دوازده نسبت مالی مهم از جمله بازدهی دارایی‌ها، بازدهی سهام، نسبت وام به سپرده، وام به دارایی، بدهی به دارایی خالص و نسبت هزینه به درآمد برای ارزیابی عملکرد بانک‌های متعارف استفاده نموده است.

مأمون الرشید (۲۰۰۹) در مقاله خود تحت عنوان «مقایسه شاخص‌های عملکردی بانک‌های اسلامی در بنگلادش» دوازده نسبت مالی مهم جهت بررسی وضعیت بانک‌های اسلامی و متعارف برای سال‌های ۲۰۰۱ تا ۲۰۰۶ به کار گرفته است، که از این دوازده نسبت، هفت نسبت مرتبط با بازدهی و پنج نسبت مرتبط با ریسک هستند. از طرفی نسبت‌های بازدهی، سودآوری و کارایی و نسبت‌های ریسک، اعتبار و سرمایه را نشان می‌دهند.

هریاندی هسی و تندی هاریومن (۲۰۱۱) در مقاله خود تحت عنوان «بانکداری با توجه به مفاهیم شرعی اسلامی و عملکرد آن در اندونزی» جهت تعیین عملکرد بانکداری اسلامی به بررسی عملکرد بانک اندونزی در مقایسه با بانک‌های متعارف بر اساس اصول اسلامی می‌پردازد که شامل شاخص‌های سرمایه، دارایی‌ها، مدیریت درآمد و نقدینگی می‌شود که به آن CAMELS می‌گویند.

با توجه به تحقیقات انجام گرفته در دو بخش داخلی و خارجی می‌توان گفت مطالعات موجود با وجود ارزیابی و بررسی عملکرد بانکداری بدون ربا موفق نشده‌اند عملکرد این نظام را بر اساس شاخص‌های مبتنی بر اصول و معیارهای اسلامی از جمله معیار ممنوعیت ربا ارزیابی نمایند. در حالی که این مقاله درصدد است با استفاده از روش میدانی به بررسی عملکرد بانکداری بدون ربا با استفاده از شاخص‌های ممنوعیت ربا بپردازد و دوری و نزدیکی این عملکرد از اصول و معیارهای اسلامی را ارزیابی نماید.

۲- معیار ممنوعیت ربا

بی‌تردید قدم اول تحقق بانکداری بدون ربا، حذف ربا از تمام عملیات مربوط به تخصیص، تجهیز و خدمات بانکی است و حذف آن از اولی‌ترین و اساسی‌ترین عوامل شکل‌گیری بانکداری بدون ربا محسوب می‌شود. (ربا) در لغت به معنی زیادی، افزایش، رشد و نمو (لغت‌نامه دهخدا، ۱۳۸۵: ۱۴۴۹/۲)؛ (فرهنگ معین، ۱۳۷۵: ۱۶۳۴/۲) و در اصطلاح آن گونه که شهید ثانی در مسالک فرموده عبارت است از: «معامله دو کالای همجنس - که در زمان رسول خدا با پیمانہ یا وزن اندازه‌گیری می‌شدند و یا عادتاً چنین هستند - با زیادی در یکی از آن‌ها، یا قرض دادن با شرط بازپرداخت اضافی در هر کالایی، در صورتی که پرداخت‌کننده اضافی کافر حربی یا طرفین معامله، پدر و فرزند و شوهر نباشند» (شهید ثانی، ۱۴۱۳: ۳۳۴/۳).

آنچه مسلم است ربا در شریعت اسلام از محرّمات بزرگ و گناهان کبیره به حساب آمده و خداوند مسلمانان را از آن بر حذر داشته و به ارتکاب‌کننده آن وعده عذاب داده است، آیات متعدد و سنت متواتر بر آن دلالت دارند. امام خمینی (ره) در این باره می‌فرماید: «حرمت ربا به وسیله قرآن، سنت و اجماع مسلمین ثابت است، بلکه بعید نیست که حرمت آن از ضروریات دین باشد» (امام خمینی، ۱۳۸۵: ۱/۶۰۸).

ربا به دو قسم ربای قرضی و ربای معاملی^۱ تقسیم می‌شود؛ ربای قرضی چه در

۱. ربای معاملی عبارت است از فروختن یکی از دو کالای مثل هم، با زیاده عینی به مثل دیگر مانند یک من گندم به دو من آن، یا با زیاده حکمی مانند یک من گندم تقدماً به یک من آن نسبه (امام خمینی، ۱۳۸۵: ۶۰۸ و ۶۰۹)، ربای معاملی در عملیات بانکی موضوعیت ندارد زیرا بانک هرگز به معامله کالاهای همجنس خود نمی‌پردازد بلکه به طور معمول بانک با قدرت نقدینگی به وام دادن یا مشارکت با متقاضیان تسهیلات خود می‌پردازد و این عمل حقوقی معامله به معنای معاوضه دادوستد کالای همجنس که با وزن یا پیمانہ، تعیین کمیت مقدار می‌شود، نیست (شهیدصدر، ۱۳۸۹: ۱۴).

زمان‌های گذشته و چه در عصر حاضر، رایج‌ترین نوع ربایی است که در جوامع مختلف وجود داشته و دارد.

امام خمینی (ره) درباره ربای قرضی می‌فرماید: شرط زیاده در قرض جایز نیست و ربای قرضی این است که مالی را - با این شرط که قرض‌گیرنده بیشتر از آنچه که قرض کرده است بپردازد - قرض بدهد. فرق نمی‌کند که شرط تصریح شده باشد و یا تصریح نشده باشد؛ ولی عقد قرض بر پایه آن واقع شود، همچنین در ربای قرضی فرقی بین مکیل، موزون و معدود نمی‌باشد (همان: ۷۴۰ و ۷۴۱). ربای قرضی عموماً در عملیات بانکی ممنوعیت دارد.

۳- معیار ممنوعیت ربا و عملیات بانکی

اکنون به بررسی عملکرد بانکداری بدون ربا بر اساس معیار ممنوعیت ربا می‌پردازیم. به منظور بررسی عملکرد بانکداری بدون ربا، لازم است عملکرد بانک‌ها در بخش تخصیص منابع (اعطای تسهیلات) مورد توجه قرار گیرد. چرا که بانک‌ها مطابق قانون یا مالک سپرده‌ها هستند (در سپرده‌های دیداری و پس‌انداز) و یا وکیل سپرده‌گذاران می‌باشند (سپرده‌های سرمایه‌گذاری) و هر چه که به عنوان سود از طریق اعطای تسهیلات به دست می‌آورند، بعد از کنار گذاشتن سهم خود (به عنوان مالک یا حق الوکاله) مابقی را به صاحبان سپرده سرمایه‌گذاری می‌پردازند. پس اگر سود دریافتی بانک‌ها از طریق اعطای تسهیلات، خالی از ربا و شرعی باشد؛ سهم بانک و سپرده‌گذاران نیز خالی از ربا و شرعی خواهد بود و اگر آن سودها ربوی باشد همان‌طور که سهم بانک ربوی می‌شود، سود اعطایی به سپرده‌گذاران نیز ربوی خواهد بود (موسویان، ۱۳۷۸: ۱۸۳) و در حقیقت بانک وکیل در دادن و گرفتن ربا می‌باشد.

تسهیلات اساسی که در چارچوب قراردادهای و معاملات اسلامی مورد استفاده قرار می‌گیرند، از نظر تقسیم‌بندی کلی به چهار گروه قرض الحسنه، قراردادهای مشارکتی (مضاربه، مشارکت مدنی، مشارکت حقوقی، مزارعه و مساقات)، قراردادهای مبادله‌ای (فروش اقساطی، اجاره به شرط تملیک، سلف، جعاله) و سرمایه‌گذاری مستقیم تقسیم می‌شوند.

لازم به توضیح است که در راستای رفع مشکلات اقتصادی در زمینه تخصیص منابع و استفاده حداکثری از ظرفیت‌های عقود اسلامی، لزوم گنجاندن عقود سه‌گانه استصناع، مزایحه و خرید دین پس از بررسی ابعاد مختلف آن‌ها در شورای فقهی بانک مرکزی جمهوری اسلامی ایران به فصل سوم قانون عملیات بانکداری بدون ربا افزوده شد (پژوهشکده پولی و

بانکی، ۱۳۹۰: الف).

بعد از اجرای قانون عملیات بانکی بدون ربا، عقود مزارعه و مساقات (به جهت اینکه بانکها موضوع آن عقود را نداشتند) اصلاً مورد عمل واقع نشدند، بنابراین بانکها علاوه بر سرمایه‌گذاری مستقیم^۱ و مشارکت حقوقی^۲ از طریق هشت عقد؛ فروش اقساطی، جعاله، سلف، اجاره به شرط تملیک، مشارکت مدنی، مضاربه و قرض الحسنه اقدام به اعطای تسهیلات نمودند (موسویان، همان: ۱۸۳).

در مورد عقود فروش اقساطی، جعاله، سلف، مضاربه و مشارکت مدنی گاهی طرفین معامله یا یکی از این دو قصد جدی درباره مفاد عقود اسلامی نکرده، بلکه صورت عقد اسلامی را پوششی برای انجام عملیات قرض با بهره قرار می‌دهند (میرمعزی، ۱۳۸۵: ۱۲۴).

علاوه بر این گاهی منابع حاصل از قراردادهای مختلف مانند فروش اقساطی، جعاله و ... بدون رضایت بانک صرف خرید و فروش کالاهای غیرموضوع قرارداد می‌گردد، بدین ترتیب معامله فضولی^۳ تحقق می‌یابد و اگر بانک به این معامله رضایت دهد معامله صحیح و در غیر این صورت معامله باطل است.

بر این اساس گرچه اصل قانون عملیات بانکداری بدون ربا کاملاً شرعی است اما به نظر می‌رسد در مقام اجراء عملاً مفاد آن مورد عمل قرار نگرفته و بعضی از معاملات صورت گرفته به سمت معاملات ربوی و یا عقود غیر صحیح سوق یافته است.

۴- شاخص‌های ممنوعیت ربا

در این قسمت به دنبال شناسایی و معرفی شاخص‌های مناسب جهت سنجش میزان تطابق عملکرد نظام بانکداری ایران با معیار ممنوعیت ربا و شاخص‌های مناسب برای نشان دادن تغییرات هستیم.

۱. زیرا بانک همانند یک سرمایه‌گذار عمل می‌کند و اشخاص حقیقی و حقوقی غیربانکی در امر دریافت این تسهیلات نقشی ندارند.

۲. در این روش بانکها، با تأمین قسمتی از سرمایه شرکت‌های سهامی جدید و در حال تأسیس یا خرید قسمتی از سهام شرکت‌های سهامی موجود، تسهیلات لازم را برای گسترش فعالیت‌های بخش‌های اقتصادی تأمین می‌کنند.

۳. معامله فضولی، معامله‌ای است که شخص برای دیگری یا به مال دیگری تشکیل می‌دهد، بدون اینکه نماینده یا مآذون از طرف او باشد (مهدی شهیدی، ۱۳۸۷: ۹۷). توضیحات بیشتر در مورد معامله فضولی در قسمت معرفی شاخص‌های ممنوعیت ربا آمده است.

محوری‌ترین شاخصی که در این زمینه می‌توانیم طرح نماییم نسبت قراردادهای ربوی به کل قراردادها می‌باشد. در قانون عملیات بانکی بدون ربا عقود شرعی مختلفی مبنای معاملات بانکی قرار گرفته است. با توجه به اینکه ممکن است برخی از معاملات بانکی ربوی شوند نسبت قراردادهای ربوی به کل قراردادها می‌تواند شاخص مناسبی جهت سنجش میزان تطابق عملکرد نظام بانکداری با معیار ممنوعیت ربا باشد. هر چه این نسبت بیشتر باشد بیانگر این است که معاملات صورت گرفته به سمت ربوی شدن سوق یافته است.

برای تکمیل شاخص فوق دو شاخص فرعی (مؤلفه) نسبت قراردادهای ربوی که منتهی به قرض می‌شود به کل قراردادها و نسبت قراردادهای منتهی به قرارداد فضولی شده که بانک امضاء نکرده به کل قراردادها تعریف شده است که در ذیل به شرح آن‌ها می‌پردازیم.

۴-۱- نسبت قراردادهای ربوی که منتهی به قرض می‌شود به کل قراردادها

امام خمینی (ره) در تعریف قرض می‌فرماید: «قرض عبارت است از اینکه مالی را، به وجه ضمان، ملک دیگری نماید، بنا بر اینکه بر عهده او باشد، خود آن مال یا مثل یا قیمت آن را بپردازد» (امام خمینی، همان: ۷۳۸).

در قانون مدنی ایران نیز آمده است: «قرض عقدی است که به موجب آن یکی از طرفین، مقدار معینی از مال خود را به طرف دیگر تملیک می‌کند و طرف مزبور مثل آن را از حیث مقدار و جنس و وصف رد می‌نماید» (امامی، ۱۳۴۶: ۱۹۳/۲ و ماده ۶۴۸ قانون مدنی).

ویژگی‌های قرارداد قرض عبارتند از: ۱- با تحویل، مال قرض داده شده به ملکیت قرض‌گیرنده در می‌آید و او می‌تواند هر نوع تصرفی در آن نماید. ۲- قرض‌گیرنده متعهد به برگرداندن مثل یا قیمت مال است، حتی اگر مال قرض داده شده بدون افراط و تفریط، تلف شده باشد.

گاهی طرفین معامله یا یکی از این دو، به دلیل عدم اطلاع از قانون بانکداری بدون ربا و تفاوت آن با بانکداری ربوی یا به دلیل عدم اعتقاد به تفاوت بین این دو نوع نظام بانکی و یا دلایل دیگر قصد جدی درباره مفاد عقدهای اسلامی نکرده، بلکه صورت عقد اسلامی را پوششی برای انجام عملیات قرض با بهره قرار می‌دهند. با توجه به ابهام در این مورد که آیا مبلغ مازاد بر اصل بدهی ربا محسوب می‌شود یا خیر، بر آن شدیم جهت رفع ابهام سؤالی تنظیم و برای فقهاء و مراجع عالیقدر تقلید ارسال نماییم.

متن سؤال در قالب نامه زیر تنظیم گردید:

چنانچه فردی با هدف اخذ وام به بانک مراجعه و تحت عنوان یکی از عقود اسلامی تسهیلات دریافت نماید و آن را صرف پرداخت بدهی خود نماید؛ ۱- در صورتی که بانک تا آخر از نیت و عملکرد گیرنده تسهیلات اطلاع نیابد، آیا می توان گفت سود دریافتی بانک شرعاً صحیح بوده اما برای فرد با توجه به اینکه از همان اول قصد قرض ربوی را داشته است، حکم ربا را دارد؟ ۲- اگر بانک متوجه شود که فرد از اول قصد صوری داشته است، آیا بانک باید فرد را ملزم به پرداخت اصل پول و احیاناً خسارات ناشی از تصرف غیرمجاز فرد نماید و یا می تواند سود مندرج در قرارداد را اخذ کند؟ ۳- در صورتی که بانک از تخلف گیرنده تسهیلات مطلع شد ولی همان سود مندرج را درخواست نمود، حکم ربا ندارد؟

آیت الله سیستانی (۹۲/۰۹/۰۱): اذن حضرت آیت الله در تصرف اموال مذکور مشروط به این است که اموال گرفته شده طبق ضوابطی که به او پرداخت شده عمل کند.

آیت الله نوری همدانی (۹۲/۰۹/۰۵): لازم است به مقتضای قرار داد شرعی عمل شود.
آیت الله فاضل لنکرانی (۹۲/۰۹/۰۶): ۱- مصرف وام در غیر از موردی که برای آن وام گرفته شده شرعاً جایز نیست و سودی که بابت وام می دهد ربا حساب می شود و اگر بانک نمی داند که گیرنده وام طبق قانون شرعی وام، عمل کرده یا نه، گرفتن سود برای بانک اشکال ندارد، اما دادن سود برای وام گیرنده حرام است، یعنی سودی که می دهد ربا است و ربا دادن مثل ربا گرفتن حرام می باشد.

۲- اگر بانک از اول بداند، که وام گیرنده به آن عمل نمی کند دادن وام با گرفتن سود جایز نیست و همچنین اگر بعد از دادن وام متوجه شود که وام گیرنده به قانون شرعی وام عمل نمی کند، می تواند وام گیرنده را ملزم به باز پس دادن وام نماید.

۳- اگر بانک بداند که وام گیرنده طبق قانون شرعی عمل نکرده و سود وام را بگیرد ربا است. البته در تمام این موارد اگر شخص عمل دیگری غیر از آنچه که بانک شرط کرده انجام دهد و بانک را در آن فضولتاً شریک کند و سپس بانک قبول کند، در این صورت سودی را که به بانک می دهد اشکالی ندارد.

حضرت آیت الله خامنه ای (۹۲/۰۹/۱۰): ۱- پول هایی که بانک ها می پردازند غالباً وام

(قرض) نیست، بلکه تحت عنوان یکی از عقود اسلامی از قبیل جعاله، مشارکت، مضاربه و امثال آن می‌باشد. بنابراین، گیرنده پول فقط طبق همان قراردادی که منعقد کرده حق تصرف دارد و گرنه تصرف غاصبانه و موجب ضمان است.

۲ و ۳- عملیات بانکی که طبق قوانین مصوب مجلس شورای اسلامی که به تأیید شورای محترم نگهبان رسیده انجام شود، مشروع می‌باشد.

آیت الله شاهرودی (۹۲/۰۹/۱۳): ۱- آری؛ ۲- او را ملزم به پرداخت اصل پول نماید؛ ۳- دارد.

آیت الله مکارم شیرازی: جواب: صرف مبلغ وام برخلاف آنچه در قرارداد بر آن توافق شده جایز نیست و چنانچه تخلف شود وام مذکور صحیح نیست و مبلغ اضافه که می‌پردازد حکم ربا دارد.

آیت الله صافی گلپایگانی (۹۲/۰۹/۲۰): ۱- چنانچه معامله‌ای که بانک انجام داده شرعی بوده تا زمان عدم اطلاع از صوری بودن آن از طرف مشتری بانک، گرفتن سود مانعی نداشت ولی بعد از اطلاع از عدم واقعیت معامله گرفتن سود جایز نیست. ۲- فقط می‌تواند اصل پول را مطالبه کند. ۳- جایز نیست. والله العالم.

آیت الله روحانی (۹۲/۰۹/۰۳): ۱- معامله ربوی مانند سایر معاملات قائم به دو طرف است ربا یک طرفه معنی ندارد. ۲- قصد صوری در معامله مانند قصد جدی است همان حکم ربا را دارد. ۳- حکم ربا دارد.

با توجه به پاسخ‌های مذکور در می‌یابیم که چنانچه فردی با هدف اخذ وام به بانک مراجعه و تحت عنوان یکی از عقود اسلامی تسهیلات دریافت نماید و آن را صرف پرداخت بدهی خود نماید، مبلغ مازاد بر اصل بدهی به نظر برخی از مراجع محترم تقلید ربا محسوب می‌شود. حال اگر بانک از اول بداند، که وام‌گیرنده به آن عمل نمی‌کند دادن وام با گرفتن سود جایز نیست و همچنین اگر بعد از دادن وام متوجه شود که وام‌گیرنده به قانون شرعی وام عمل نمی‌کند، می‌تواند وام‌گیرنده را ملزم به باز پس دادن وام نماید. اگر بانک نمی‌داند که گیرنده وام طبق قانون شرعی وام، عمل کرده یا نه، گرفتن سود برای بانک اشکال ندارد. بنابراین در این مقاله نسبت قراردادهای صوری که منتهی به قرض می‌شود به کل قراردادهای به عنوان یک شاخص برای تحقق ربا در نظام بانکی انتخاب شده است.

برای تکمیل این شاخص لازم است انواع تسهیلات اعطایی از یکدیگر تفکیک شوند، چرا

که مسلماً مانده تسهیلات اعطایی بانکها در قالب عقود مختلف، متفاوت خواهد بود. به همین دلیل عقود فروش اقساطی، اجاره به شرط تملیک، جعاله و مشارکت مدنی، برای جایگزینی در صورت کسر فوق پیشنهاد می‌گردد.

لازم به توضیح است که عقود مزارعه، مساقات، سلف، خرید دین و مضاربه در حال حاضر در شعب مختلف بانک تجارت شهر مشهد مقدس مورد استفاده قرار نمی‌گیرد و مشارکت حقوقی و سرمایه‌گذاری مستقیم هم بنا به دلایلی که ذکر شد در صورت کسر فوق جایگزین نخواهد شد.

الف- نسبت قراردادهای فروش اقساطی که منابع حاصل صرف پرداخت بدهی‌ها می‌شود به کل قراردادهای فروش اقساطی (کل قراردادها): کاربرد قرارداد فروش اقساطی در امور تولیدی (صنعتی، معدنی و کشاورزی) و خدماتی است (مواد ۱۰، ۱۱ و ۱۳ قانون عملیات بانکی بدون ربا). در صورتی که مشتری منابع حاصل از قرارداد فروش اقساطی با بانک را در بخش‌های مورد نظر قرارداد هزینه نکند، بلکه این منابع را صرف پرداخت بدهی‌های خود نماید، عقد فروش اقساطی صرفاً پوششی برای انجام عملیات قرض با بهره تلقی شده و معامله مذکور ربوی می‌گردد.

ب- نسبت قراردادهای اجاره به شرط تملیک که منابع حاصل صرف پرداخت بدهی‌ها می‌شود به کل قراردادهای اجاره به شرط تملیک (کل قراردادها): کاربرد قرارداد اجاره به شرط تملیک در امور تولیدی، خدماتی و مسکن می‌باشد (ماده ۱۲ قانون عملیات بانکی بدون ربا) و در صورت عدم هزینه منابع حاصل از اجاره به شرط تملیک در بخش‌های مربوطه و پرداخت بدهی‌ها از محل این منابع معاملات صورت گرفته به سمت ربوی شدن سوق می‌یابند.

ج- نسبت قراردادهای جعاله که منابع حاصل صرف پرداخت بدهی‌ها می‌شود به کل قراردادهای جعاله (کل قراردادها): قرارداد جعاله در امور تولیدی، بازرگانی و خدماتی کاربرد دارد (ماده ۱۶ قانون عملیات بانکی بدون ربا) و عدم هزینه منابع حاصل از قرارداد جعاله در بخش‌های مربوطه و پرداخت بدهی‌ها از محل این منابع صورت عقد اسلامی پوششی برای انجام عملیات قرض با بهره قرار گرفته و قراردادهای جعاله ربوی می‌شوند.

د- نسبت قراردادهای مشارکت مدنی که منابع حاصل صرف پرداخت بدهی‌ها می‌شود

به کل قراردادهای مشارکت مدنی (کل قراردادها): کاربرد قرارداد مشارکت مدنی در امور تولیدی (صنعتی، معدنی، کشاورزی و مسکن) بازرگانی (داخلی، صادرات و واردات) و خدماتی است (ماده ۷ قانون عملیات بانکی بدون ربا) و در صورت عدم هزینه منابع حاصل از مشارکت مدنی در بخش‌های مربوطه و پرداخت بدهی‌ها از محل این منابع موضوع ربوی شدن معاملات پیش می‌آید.

۴-۲- نسبت قراردادهای منتهی به قرارداد فضولی شده که بانک امضاء نکرده به کل قراردادها

معامله فضولی، معامله‌ای است که شخص برای دیگری یا به مال دیگری تشکیل می‌دهد، بدون اینکه نماینده یا مأذون از طرف او باشد (شهیدی، همان: ۹۷). کسی که بدون نمایندگی و اذن برای دیگری معامله را تشکیل می‌دهد اصطلاحاً فضول و طرف معامله او را اصیل و شخص دیگر را که معامله برای او یا به مال او انجام شده است، غیر می‌گویند.

معامله فضولی ویژگی‌های خاص خود را دارد؛ اول اینکه معامله فضولی قصد فضول را به عنوان عامل سازنده دارد. یعنی هر چند که قصد از ناحیه مالک صادر نشده ولی به هر حال قصد وجود دارد. دوم اینکه در این نوع معامله رضا وجود خارجی ندارد و سوم اینکه در معامله فضولی رضا مؤخر بر قصد بوده و این رضا از اجازه مالک حاصل می‌شود. صحت معامله فضولی بدون شک متوقف بر اجازه مالک می‌باشد و هر گاه مالک، بیع واقع از فضول را اجازه و امضاء نماید، معامله فضولی صحیح می‌گردد (موسی‌زاده گسگری، ۱۳۸۵: ۱۷۰). اما زمانی که مالک معامله را امضاء نمی‌کند در این صورت عقد غیرنافذ^۱ تبدیل به عقدی باطل می‌شود (داورزنی، ۱۳۸۹: ۱۴۲).

بر این اساس هنگامی که در عملیات بانکی بدون ربا منابع حاصل از قراردادهای مختلف صرف خرید و فروش کالاهای غیر موضوع قرارداد می‌گردد، معامله فضولی تحقق می‌یابد. اگر بانک به این معامله رضایت دهد معامله صحیح و در غیر این صورت معامله باطل است و با توجه به استفتاء ارسالی به فقهاء و مراجع عالیقدر شیعه مبلغ مازاد بر اصل بدهی بر مبنای پاسخ

۱. عقدی است که فاقد بعضی از شرایط اساسی صحت معامله (قصد طرفین و رضای آن‌ها، اهلیت طرفین، معین بودن موضوع معامله و مشروعیت جهت معامله) است. مانند عقدی که مکره واقع می‌سازد که به علت فقدان رضا غیر نافذ است (شهیدی، همان، ص ۱۴).

آیت‌الله مکارم شیرازی ربا محسوب می‌شود.^۱

بنابراین بر مبنای نظر آیت‌الله مکارم شیرازی که مبلغ مازاد بر اصل بدهی را ربا می‌دانند نسبت قراردادهای منتهی به قرارداد فضولی شده که بانک امضاء نکرده به کل قراردادها به عنوان یک شاخص انتخاب شده است.

برای تکمیل شاخص فوق لازم است انواع تسهیلات اعطایی از یکدیگر تفکیک شوند، به همین دلیل عقود فروش اقساطی، اجاره به شرط تملیک، جعاله و مشارکت مدنی، برای جایگزینی در صورت کسر فوق پیشنهاد می‌شود. نسبت قراردادهای فروش اقساطی منتهی به قرارداد فضولی شده که بانک امضاء نکرده به کل قراردادهای فروش اقساطی (کل قراردادها)؛ نسبت قراردادهای اجاره به شرط تملیک منتهی به قرارداد فضولی شده که بانک امضاء نکرده به کل قراردادهای اجاره به شرط تملیک (کل قراردادها)؛ نسبت قراردادهای جعاله منتهی به قرارداد فضولی شده که بانک امضاء نکرده به کل قراردادهای جعاله (کل قراردادها)؛ نسبت قراردادهای مشارکت مدنی منتهی به قرارداد فضولی شده که بانک امضاء نکرده به کل قراردادهای مشارکت مدنی (کل قراردادها).

لازم به ذکر است باتوجه به عنوان شاخص از یک سو که در آن عبارت «بانک امضاء نکرده» بیان شده است و از سوی دیگر با توجه به ابهام در این مورد که هنگام انعقاد قرارداد مشتریان، طرف قرارداد رئیس یا کارمند شعبه بانک می‌باشد یا شخصیت حقوقی آن بانک، بر آن شدیم جهت رفع ابهام و در راستای تشخیص طرف قرارداد مشتریان، سؤالی تنظیم و برای فقهاء و مراجع عالیقدر تقلید ارسال گردد.

متن سوال در قالب نامه زیر تنظیم گردید:^۲

با سلام و احترام، آیا در هنگام انعقاد قرارداد مشتریان بانک برای اخذ تسهیلات، طرف قرارداد رئیس یا کارمند همان شعبه بانکی می‌باشد یا شخصیت حقوقی آن بانک؟ به گونه‌ای که اگر قرارداد با شخصیت حقوقی بانک مطابق با متن قرارداد باشد قصد رئیس و یا کارمند بانک در انشاء این قرارداد نقشی در واقعی بودن (صوری نبودن) آن قرارداد نخواهد داشت.

مراجع بزرگوار و فقهای عالی‌مقام شیعه این گونه پاسخ دادند: (به ترتیب حروف الفبا)

آیت‌الله خامنه‌ای، (مقام معظم رهبری): (۱۳۹۰/۰۷/۴): «طرف قرارداد در بانک‌های دولتی

شخصیت حقوقی است و رئیس یا کارمند نماینده او محسوب می‌شود».

۱. پاسخهای دریافتی از فقهاء و مراجع عالیقدر تقلید مشابه پاسخهای استفتاء قبلی است و از تکرار آن صرف نظر می‌نماییم.

۲. نسخه اصلی جواب مراجع و فقهای بزرگوار در نزد نگارندگان موجود و قابل استناد است.

آیت‌الله روحانی، (۱۳۹۰/۰۷/۲۰): «رئیس یا کارمند شعبه به عنوان وکالت از شخصیت حقوقی آن بانک می‌باشد - یا مستقلاً یا به واسطه رئیس همان شعبه بانک می‌باشد - و او با این خصوصیت نقش اساسی در واقعی بودن آن قرارداد دارد».

آیت‌الله صافی گلپایگانی، (۱۳۹۰/۰۶/۱۶): «رئیس یا کارمند صاحب اختیار به عنوان نماینده هیئت مدیره می‌توانند با افراد عقد قرارداد نمایند».

آیت‌الله گرامی، (۱۳۹۰/۰۹/۷): «طرف قرار داد شخصیت حقوقی بانک است لیکن رئیس و کارمند به عنوان نماینده شخصیت حقوقی در حد اختیاراتشان نمایندگی دارند».

آیت‌الله موسوی اردبیلی، (۱۳۹۰/۰۶/۲۸): «در مثل بانک، که مؤسسه حقوقی است، طرف قرارداد نیز مؤسسه حقوقی است و در قراردادی که به صورت مکتوب از طرف بانک و ارباب رجوع امضاء می‌شود همین که ارباب رجوع متوجه باشند که چه قراردادی را امضاء می‌کند و همان را قصد کنند و امضاء کنند کافی است».

آیت‌الله نوری همدانی، (۹۰/۰۸/۲۶): «طرف قرار داد همان مسئولین بانک می‌باشند که مجری مقررات بانک هستند که اگر برخلاف قانون عمل کنند مسئول می‌باشند مثلاً اگر روی کاغذهای قرارداد عنوان مضاربه و عقود شرعی نوشته شود اما در واقع و در مقام عمل همان وام دادن به شرط سود باشد ربا و حرام است».

با توجه به پاسخ‌های مذکور اجمالاً در می‌یابیم که هنگام انعقاد قرارداد مشتریان، طرف قرارداد شخصیت حقوقی بانک است، لیکن رئیس یا کارمند به عنوان نماینده شخصیت حقوقی بانک محسوب می‌شوند. بنابراین نمی‌تواند خلاف آنچه که در متن قرارداد فیما بین مشتری و بانک وجود دارد عمل نماید (یا اظهار نظر نماید). گرچه در مواردی که نیاز به حل و فصل برخی منازعات در قالب قراردادهای صلح وجود دارد، قانون به نماینده خویش (کارگزار بانک) اجازه اعمال نظر و دخل و تصرف را می‌دهد.

۵- اندازه‌گیری شاخص‌های ممنوعیت ربا

پس از بررسی مبانی نظری تحقیق و معرفی و تشریح شاخص‌های عملکردی بانکداری بدون ربا بر اساس معیار ممنوعیت ربا، به برآورد این شاخص‌ها با استفاده از اطلاعات و داده‌های جمع‌آوری شده می‌پردازیم.

در این مقاله مهم‌ترین ابزار جمع‌آوری اطلاعات، پرسش‌نامه بوده است. لذا پرسش‌نامه باید

به گونه‌ای طراحی می‌شد که بتواند تمامی شاخص‌های استخراج شده جهت ارزیابی عملکرد نظام بانکی بدون ربا از منظر معیار ممنوعیت ربا را در بر بگیرد و عاری از موارد غیرمرتبط باشد. بنابراین برای برآورد هر یک از شاخص‌ها، سؤال یا سؤال‌های متناسب با آن طراحی شده است.

۶- قلمرو مکانی پژوهش و جامعه آماری

قلمرو مکانی یا محدوده مطالعه سازمانی در این پژوهش بانک تجارت شهر مشهد مقدس (شعب بانک) بوده است و جامعه آماری مقاله حاضر شامل تمام قراردادهایی می‌باشد که در کلیه شعب بانک تجارت در بازه زمانی ۱۳۸۸-۱۳۸۹ منعقد شده است.

۷- حجم نمونه و روش نمونه‌گیری

متناسب با موضوع مقاله و تعداد اعضای جامعه آماری، در این پژوهش شیوه نمونه‌گیری به صورت چندمرحله‌ای خواهد بود. بدین ترتیب که ابتدا جهت انتخاب شعب با استفاده از روش نمونه‌گیری هدفمند با مراجعه به شعبه مرکزی بانک تجارت، تعداد شعبی که بیشترین حجم تسهیلات اعطایی را در مناطق مختلف جغرافیایی داشته‌اند، توسط مسئول اعتبارات این شعبه تعیین شد و بر این اساس تعداد سی شعبه انتخاب شد که این تعداد تقریباً یک چهارم کل شعب (۱۱۲ شعبه) می‌باشد. همچنین در هر شعبه متناسب با اینکه چند درصد حجم قراردادها را به خود اختصاص داده است پرسش‌نامه‌ها بین مشتریان توزیع شد و حجم نمونه با استفاده از روش نمونه‌گیری خوشه‌ای، ۴۵۱ مشتری که از بانک تسهیلات دریافت نمودند در نظر گرفته شد.

۸- روش برآورد شاخص‌ها

در این پژوهش جهت برآورد شاخص‌های معرفی شده (که به صورت نسبت تعریف شده‌اند) از برآورد فاصله‌ای به روش فاصله اطمینان برای نسبت استفاده می‌کنیم و برای به دست آوردن فاصله اطمینان از رابطه زیر استفاده می‌کنیم:

$$\bar{p} - z_{\frac{\alpha}{2}} \sqrt{\frac{\bar{p}q}{n}} < p < \bar{p} + z_{\frac{\alpha}{2}} \sqrt{\frac{\bar{p}q}{n}}$$

\bar{p} : نسبت موفقیت در نمونه؛

p : نسبت موفقیت در جامعه؛

n : حجم نمونه؛

$Z_{\frac{\alpha}{2}}$ مقداری از توزیع نرمال استاندارد است که در سمت راست آن مساحتی به اندازه باقی گذاشته می‌شود.

۹- روش آزمون فرضیه

پارامتر فرضیه‌های پژوهشی به صورت نسبت موفقیت بوده و توزیع نمونه‌گیری متناسب با نسبت موفقیت ($n \geq 50$)، توزیع نمونه‌گیری نرمال با آماره آزمون Z می‌باشد و متغیر استاندارد آن جهت آزمون فرضیه‌ها به این صورت تعریف می‌شود:

$$z^* = \frac{\bar{p} - p}{\sqrt{\frac{pq}{n}}}$$

تصمیم‌گیری اصلی در مورد آزمون فرض بدین صورت خواهد بود که اگر مقدار عددی آماره آزمون در داخل ناحیه عدم رد قرار گیرد فرض صفر را رد نمی‌کنیم ولی اگر مقدار عددی آماره آزمون در داخل ناحیه رد قرار گیرد فرض صفر را رد می‌کنیم. در ادامه ابتدا به بررسی موردی پرسش‌های عمومی با استفاده از روش توصیفی و بر اساس میزان فراوانی پاسخ‌های انتخاب شده پرداخته، سپس به برآورد شاخص‌ها و آزمون فرضیه تحقیق می‌پردازیم.

۱۰- بررسی موردی پرسش‌های عمومی

پرسش ۱: جنابعالی تاکنون از کدام نوع تسهیلات بانکی در قالب عقود اسلامی استفاده کرده‌اید؟ نام عقد یا عقود مورد نظر را ذکر فرمایید.

جدول (۱)

فراوانی نسبی	فراوانی مطلق	پرسش ۱
۰/۶۰	۲۷۴	مشارکت مدنی
۰/۳۳	۱۵۰	فروش اقساطی
۰/۰۱	۲۲	جماله
۰/۰۵	۵	اجاره به شرط تملیک
۰/۹۹	۴۵۱	جمع کل

داده‌های جدول شماره ۱ نشان می‌دهد که تنوع تسهیلات مورد تقاضا در میان

مراجعه‌کنندگان بر حسب اولویت به ترتیب زیر بوده است:

مشارکت مدنی، فروش اقساطی، جعاله، اجاره به شرط تملیک.

پرسش ۲: آیا به نظر شما تفاوتی میان بهره و سود بانکی وجود دارد؟

جدول (۲)

فراوانی نسبی	فراوانی مطلق	پرسش ۲
۰/۴۲	۱۹۰	بلی
۰/۵۶	۲۵۲	خیر
۰/۰۲	۹	بدون پاسخ
۱	۴۵۱	جمع کل

تجزیه و تحلیل پاسخ‌های عنوان شده مؤید این مطلب است که مراجعه‌کنندگان به بانک با قانون بانکداری بدون ربا و نحوه عملیات بانکداری کنونی آشنایی کافی ندارند و یا در عمل در آن چارچوب عمل نمی‌کنند.

پرسش ۳: آیا شما بین عملیات کنونی بانک‌ها و عملیات بانک‌های ربوی تفاوتی می‌گذارید؟

جدول (۳)

فراوانی نسبی	فراوانی مطلق	پرسش ۳
۰/۴۲	۱۸۹	بلی
۰/۵۸	۲۵۶	خیر
۱	۴۵۱	جمع کل

تجزیه و تحلیل پاسخ‌های عنوان شده مؤید این مطلب است که حداقل نیمی از مراجعه‌کنندگان به بانک به صراحت بانکداری کنونی را همان بانکداری ربوی سابق، با اندک تغییری در اسامی و الفاظ دانسته‌اند و در واقع، عملکرد آن را همانند عملکرد بانک‌های ربوی می‌دانند و این چالش بزرگ بانکداری اسلامی در عمل است.

۱۱- برآورد شاخص‌های ممنوعیت ربا

۱۱-۱- نسبت قراردادهای ربوی به کل قراردادها

شاخص نسبت قراردادهای ربوی به کل قراردادها یک شاخص ترکیبی است و جهت اندازه‌گیری آن ابتدا شاخص‌های فرعی (مؤلفه‌های) آن را برآورد کرده، سپس از جمع وزنی آنها

و با استفاده از آزمون نسبت موفقیت در جامعه شاخص اصلی اندازه‌گیری و فرضیه پژوهش آزمون و مورد بررسی قرار می‌گیرد.

۱۱-۱-۱- برآورد مؤلفه اول: نسبت قراردادهای صوری که منتهی به قرض می‌شود به کل قراردادها

برآورد این شاخص بر اساس جمع وزنی نسبت موفقیت شاخص‌های فرعی‌تر (نماگرها)، انجام می‌گیرد که در ذیل به شرح آن‌ها می‌پردازیم.

$$0.25 + 0.25(\bar{p}) + 0.25(\bar{P}) = \text{مؤلفه اول } \bar{p}$$

$$(\text{مشارکت مدنی } \bar{P}) + 0.25(\bar{p}) = \text{اجاره به شرط تملیک } \bar{p}$$

الف- نسبت قراردادهای فروش اقساطی که منابع حاصل صرف پرداخت بدهی‌ها

می‌شود به کل قراردادهای فروش اقساطی^۱: این شاخص با استفاده از نتیجه پرسش ۵ پرسش‌نامه مراجعه‌کنندگان و با تخمین فاصله اطمینان برای نسبت به دست آمده، اندازه‌گیری می‌شود. البته قبل از طرح آن، پرسش ذیل را مطرح نمودیم. داده‌های پرسش ذیل با استفاده از روش توصیفی مورد بحث و بررسی قرار می‌گیرد.^۲

پرسش ۴: آیا منابع حاصل از قرارداد فروش اقساطی را صرفاً به خرید کالای قابل قبول موضوع فروش اقساطی، اختصاص دادید؟

جدول (۴)

پرسش ۴	فراوانی مطلق	فراوانی نسبی
بلی	۳۰	۰/۲۰
خیر	۱۲۰	۰/۸۰

۱. شاخص قراردادهای فروش اقساطی که منابع حاصل صرف پرداخت بدهی‌ها می‌شود نسبت به کل قراردادهای فروش اقساطی محاسبه شده است؛ ولی این شاخص نسبت به کل قراردادهای قابل محاسبه است که در اینجا به دلیل پایین بودن حجم نمونه از بررسی آن صرف نظر می‌نماییم و در بقیه شاخص‌ها نیز این موضوع صادق است. ۲ لازم به یادآوری است جهت برآورد شاخص‌های معرفی شده از برآورد فاصله‌ای به روش فاصله اطمینان استفاده می‌کنیم و این فاصله اطمینان با استفاده از داده‌های مربوط به پرسش یا پرسش‌های مرتبط با شاخص معرفی شده اندازه‌گیری می‌شود و جهت تجزیه و تحلیل پرسش‌هایی که به طور مستقیم در برآورد شاخص استفاده نمی‌شود و داده‌های استخراج شده از آن‌ها صرفاً جهت تکمیل داده‌ها یا توضیح بیشتر شاخص‌ها می‌باشد، از روش توصیفی و تشکیل جدول فراوانی استفاده می‌کنیم.

۱	۱۵۰	جمع کل
---	-----	--------

داده‌های جدول شماره ۴ نشان می‌دهد که ۲۰ درصد دریافت‌کنندگان تسهیلات فروش اقساطی منابع حاصل از قرارداد را صرفاً به خرید کالای قابل قبول موضوع فروش اقساطی اختصاص داده‌اند و ۸۰ درصد دیگر منابع حاصل را در غیر موضوع قرارداد مصرف نموده‌اند.^۱ پرسش ۵: آیا منابع حاصل از قرارداد فروش اقساطی را صرف پرداخت بدهی‌های خود نمودید؟

جدول (۵)

پرسش ۵	فراوانی مطلق	فراوانی نسبی
بلی	۵۷	۰/۴۸
خیر	۶۳	۰/۵۳
جمع کل	۱۲۰	۱

بر اساس داده‌های جدول شماره ۵ فاصله اطمینان برای نسبت قراردادهای فروش اقساطی که منابع حاصل صرف پرداخت بدهی می‌شود به کل قراردادهای فروش اقساطی عبارت است از:

$$\bar{P} = 0.48, \alpha = 0.05, Z_{\frac{\alpha}{2}} = 1.96 \rightarrow 0.40 \leq P \leq 0.56$$

ب- نسبت قراردادهای اجاره به شرط تملیک که منابع حاصل صرف پرداخت بدهی‌ها می‌شود به کل قراردادهای اجاره به شرط تملیک:

پرسش ۶: آیا منابع حاصل از قرارداد را صرفاً به خرید کالای قابل قبول معامله موضوع اجاره به شرط تملیک، اختصاص دادید؟

جدول (۶)

پرسش ۶	فراوانی مطلق	فراوانی نسبی
بلی	۲	۰/۴۰
خیر	۳	۰/۶۰
جمع کل	۵	۱

۱. طبق مصوبه جدید بانک مرکزی، در قراردادهای فروش اقساطی چک‌های صادره در وجه فروشنده کالا (صادرکننده فاکتور) صادر می‌شود و از منظر قانونی بانک‌ها مجاز به اعطای وجوه به طور مستقیم به مشتریان نمی‌باشند. قانون منطقی کردن نرخ سود تسهیلات بانکی متناسب با نرخ بازدهی در بخش‌های مختلف اقتصادی، سایت بانک مرکزی جمهوری اسلامی ایران، (www.cbi.ir/simplelist/1531.aspx) ولی ۸۰ درصد مشتریان بانک اقرار کرده‌اند که مبلغ تسهیلات با همکاری فروشنده کالا به حساب تسهیلات‌گیرنده واریز و وجوه آن به مصرفی غیر از موضوع تسهیلات رسیده است.

داده‌های جدول شماره ۶ نشان می‌دهد که ۴۰ درصد دریافت‌کنندگان تسهیلات اجاره به شرط تملیک منابع حاصل از قرارداد را صرفاً به خرید کالای قابل قبول موضوع اجاره به شرط تملیک اختصاص داده‌اند و ۶۰ درصد دیگر منابع حاصل را در غیر موضوع قرارداد مصرف نموده‌اند. پرسش ۷: در صورت منفی بودن پاسخ سؤال فوق، آیا منابع حاصل را صرف پرداخت بدهی‌های خود نمودید؟

جدول (۷)

پرسش ۷	فراوانی مطلق	فراوانی نسبی
بلی	۲	۰/۶۷
خیر	۱	۰/۳۳
جمع کل	۳	۱

فاصله اطمینان برای نسبت قراردادهای اجاره به شرط تملیک که منابع حاصل صرف پرداخت بدهی‌ها می‌شود به کل قراردادهای اجاره به شرط تملیک عبارت است از:

$$\bar{P} = 0.67, \alpha = 0.05, Z_{\frac{\alpha}{2}} = 1.96 \rightarrow 0.44 \leq P \leq 0.90$$

از آنجا که حجم نمونه قراردادهای اجاره به شرط تملیک متناسب با حجم آن در کل تسهیلات و حجم نمونه پژوهش انتخاب شده است، برآورد شاخص متناسب با آن با به دلیل حجم کم نمونه قراردادهای اجاره به شرط تملیک، با خطای تقریباً زیادی مواجه است و فاصله اطمینان به دست آمده، فاصله زیادی از نسبت موفقیت p دارد.

ج- نسبت قراردادهای جعاله که منابع حاصل صرف پرداخت بدهی‌ها می‌شود به کل قراردادهای جعاله:

پرسش ۸: آیا منابع حاصل از قرارداد را صرفاً به عملیات موضوع جعاله، اختصاص دادید؟

جدول (۸)

پرسش ۸	فراوانی مطلق	فراوانی نسبی
بلی	۱۰	۰/۴۵
خیر	۱۲	۰/۵۵
جمع کل	۲۲	۱

داده‌های جدول شماره ۸ نشان می‌دهد که ۴۵ درصد دریافت‌کنندگان تسهیلات جعاله منابع حاصل از قرارداد را صرفاً به خرید کالای قابل قبول موضوع جعاله اختصاص داده‌اند و ۵۵ درصد دیگر منابع حاصل را در غیر موضوع قرارداد مصرف نموده‌اند.

پرسش ۹: در صورت منفی بودن پاسخ سؤال فوق، آیا منابع حاصل را صرف پرداخت بدهی‌های خود نمودید؟

جدول (۹)

فرآوانی نسبی	فرآوانی مطلق	پرسش ۹
۰/۵۸	۷	بلی
۰/۴۲	۵	خیر
۱	۱۲	جمع کل

فاصله اطمینان برای نسبت قراردادهای جعاله که منابع حاصل صرف پرداخت بدهی می‌شود به کل قراردادهای جعاله عبارت است از:

$$\bar{P} = 0.58, \alpha = 0.05, Z_{\frac{\alpha}{2}} = 1.96 \rightarrow 0.35 \leq P \leq 0.81$$

د- نسبت قراردادهای مشارکت مدنی که منابع حاصل صرف پرداخت بدهی‌ها می‌شود به کل قراردادهای مشارکت مدنی:

پرسش ۱۰: آیا سرمایه مشارکت مدنی را صرفاً در تأمین منابع مالی مورد نیاز در امور تولیدی مورد نظر قرارداد، اختصاص دادید؟

جدول (۱۰)

فرآوانی نسبی	فرآوانی مطلق	پرسش ۱۰
۰/۲۵	۶۸	بلی
۰/۷۵	۲۰۲	خیر
۱	۲۷۴	جمع کل

داده‌های جدول شماره ۱۰ نشان می‌دهد که ۲۵ درصد دریافت‌کنندگان تسهیلات مشارکت مدنی منابع حاصل از قرارداد را صرفاً به خرید کالای قابل قبول موضوع مشارکت مدنی اختصاص داده‌اند و ۷۵ درصد دیگر منابع حاصل را در غیر موضوع قرارداد مصرف نموده‌اند.

پرسش ۱۱: در صورت منفی بودن پاسخ سؤال فوق، آیا منابع حاصل را صرف پرداخت بدهی‌های خود نمودید؟

جدول (۱۱)

فرآوانی نسبی	فرآوانی مطلق	پرسش ۱۱
۰/۵۱	۱۰۳	بلی
۰/۴۹	۹۹	خیر
۱	۲۰۲	جمع کل

فاصله اطمینان برای نسبت قراردادهای مشارکت مدنی که منابع حاصل صرف پرداخت بدهی‌ها می‌شود به کل قراردادهای مشارکت مدنی عبارت است از:

$$\bar{P} = 0.49, \alpha = 0.05, Z_{\frac{\alpha}{2}} = 1.96 \rightarrow 0.43 \leq P \leq 0.59$$

حال به برآورد شاخص فرعی «نسبت قراردادهای صوری که منتهی به پرداخت بدهی‌ها می‌شود به کل قراردادها» می‌پردازیم. جهت برآورد این شاخص ابتدا \bar{P} یا همان نسبت موفقیت را از جمع وزنی \bar{P} ها به دست می‌آوریم:

$$\bar{P} = 0.25(0.48) + 0.25(0.67) + 0.25(0.58) + 0.25(0.51) = 0.57$$

فاصله اطمینان برای نسبت قراردادهای صوری که منابع حاصل صرف پرداخت بدهی‌ها می‌شود به کل قراردادها عبارت است از:

$$\bar{P} = 0.57, \alpha = 0.05, Z_{\frac{\alpha}{2}} = 1.96 \rightarrow 0.53 \leq P \leq 0.61$$

بنابراین با اطمینان ۹۵ درصد می‌توان گفت که نسبت قراردادهای صوری که منابع حاصل صرف پرداخت بدهی می‌شود بین ۵۳ تا ۶۱ درصد کل قراردادها است. به عبارت دیگر با اطمینان ۹۵ درصد این نسبت حداقل ۵۳ درصد است.

۱۱-۲-۱- برآورد مؤلفه دوم: نسبت قراردادهای منتهی به قرارداد فضولی شده که بانک امضاء نکرده به کل قراردادها

$$\bar{p} = 0.25(\bar{p} \text{ جعاله}) + 0.25(\bar{P} \text{ فروش اقساطی}) = 0.25 \text{ مؤلفه دوم}$$

$$+ 0.25(\bar{P} \text{ مشارکت مدنی}) + 0.25(\bar{p} \text{ اجاره به شرط تملیک})$$

برآورد این شاخص بر اساس جمع وزنی نسبت موفقیت شاخص‌های فرعی (مؤلفه‌های) آن انجام می‌گیرد که در ادامه به شرح آن‌ها می‌پردازیم.

همان‌طور که در قسمت قبل اشاره شد با توجه به پاسخ‌های فقهاء و مراجع تقلید به سؤال تنظیم شده در ارتباط با طرف قرارداد مشتریان طرف قرارداد شخصیت حقوقی بانک است، لیکن رئیس یا کارمند به عنوان نماینده شخصیت حقوقی بانک محسوب می‌شوند. یافته‌ها حاکی از این است که کارگزاران بانک به این گونه قراردادها (معامله فضولی) رضایت نمی‌دهند.

حال به برآورد شاخص‌های مورد نظر می‌پردازیم.

الف - نسبت قراردادهای فروش اقساطی منتهی به قرارداد فضولی شده که بانک

امضاء نکرده به کل قراردادهای فروش اقساطی:

پرسش ۱۲: آیا منابع حاصل از قرارداد فروش اقساطی را صرف خرید کالای دیگری نمودید؟

جدول (۱۲)

فراوانی نسبی	فراوانی مطلق	پرسش ۱۲
۰/۵۳	۶۳	بلی
۰/۴۷	۵۷	خیر
۱	۱۲۰	جمع کل

فاصله اطمینان برای نسبت قراردادهای فروش اقساطی که منابع حاصل صرف خرید کالای دیگری می‌شود به کل قراردادهای فروش اقساطی عبارت است از:

$$\bar{P} = 0.53, \alpha = 0.05, Z_{\frac{\alpha}{2}} = 1.96 \rightarrow 0.45 \leq P \leq 0.61$$

ب- نسبت قراردادهای اجاره به شرط تملیک منتهی به قرارداد فضولی شده که بانک امضاء نکرده به کل قراردادهای اجاره به شرط تملیک:

پرسش ۱۳: آیا منابع حاصل از قرارداد اجاره به شرط تملیک را صرف خرید کالای بادوام دیگری نمودید؟

جدول (۱۳)

فراوانی نسبی	فراوانی مطلق	پرسش ۱۳
۰/۳۳	۱	بلی
۰/۶۷	۲	خیر
۱	۳	جمع کل

فاصله اطمینان برای نسبت قراردادهای اجاره به شرط تملیک که منابع حاصل صرف خرید کالای بادوام دیگری می‌شود به کل قراردادهای اجاره به شرط تملیک عبارت است از:

$$\bar{P} = 0.33, \alpha = 0.05, Z_{\frac{\alpha}{2}} = 1.96 \rightarrow 0.06 \leq P \leq 0.60$$

ج- نسبت قراردادهای جعاله منتهی به قرارداد فضولی شده که بانک امضاء نکرده به کل قراردادهای جعاله:

پرسش ۱۴: آیا منابع حاصل از قرارداد جعاله را صرف خرید کالای دیگری نمودید؟

جدول (۱۴)

فراوانی نسبی	فراوانی مطلق	پرسش ۱۴
--------------	--------------	---------

۰/۴۲	۵	بلی
۰/۵۸	۷	خیر
۱	۱۲	جمع کل

فاصله اطمینان برای نسبت قراردادهای جعاله که منابع حاصل صرف خرید کالای دیگری می‌شود به کل قراردادهای جعاله عبارت است از:

$$\bar{P} = 0.42, \alpha = 0.05, Z_{\frac{\alpha}{2}} = 1.96 \rightarrow 0.15 \leq P \leq 0.69$$

د- نسبت قراردادهای مشارکت مدنی منتهی به قرارداد فضولی شده که بانک امضاء نکرده به کل قراردادهای مشارکت مدنی:

پرسش ۱۵: آیا منابع حاصل از قرارداد مشارکت مدنی را صرف خرید کالای دیگری نمودید؟

جدول (۱۵)

نسبی فراوانی	فراوانی مطلق	پرسش ۱۵
۰/۴۹	۹۹	بلی
۰/۵۱	۱۰۳	خیر
۱	۲۰۲	جمع کل

فاصله اطمینان برای نسبت قراردادهای مشارکت مدنی که منابع حاصل صرف خرید کالای دیگر می‌شود به کل قراردادهای مشارکت مدنی عبارت است از:

$$\bar{P} = 0.42, \alpha = 0.05, Z_{\frac{\alpha}{2}} = 1.96 \rightarrow 0.43 \leq P \leq 0.55$$

حال به برآورد شاخص «نسبت قراردادهای منتهی به قرارداد فضولی شده که بانک امضاء نکرده به کل قراردادها» می‌پردازیم. جهت برآورد این شاخص ابتدا \bar{P} یا همان نسبت موفقیت را از جمع وزنی \bar{P} ها به دست می‌آوریم:

$$\bar{P} = 0.25(0.53) + 0.25(0.33) + 0.25(0.42) + 0.25(0.49) = 0.43$$

فاصله اطمینان برای نسبت قراردادهای منتهی به قرارداد فضولی شده که بانک امضاء نکرده به کل قراردادها عبارت است از:

$$\bar{P} = 0.43, \alpha = 0.05, Z_{\frac{\alpha}{2}} = 1.96 \rightarrow 0.39 \leq P \leq 0.47$$

بنابراین با اطمینان ۹۵ درصد می‌توان گفت که نسبت قراردادهای منتهی به قرارداد

فضولی شده که بانک امضاء نکرده بین ۳۹ تا ۴۷ درصد کل قراردادهای است. به عبارت دیگر با اطمینان ۹۵ درصد این نسبت حداقل ۳۹ درصد است.

۱۲- برآورد شاخص نسبت قراردادهای ربوی به کل قراردادهای و آزمون فرضیه تحقیق
پس از برآورد نسبت موفقیت دو مؤلفه اول و دوم به برآورد شاخص اصلی و آزمون صحت یا عدم صحت فرضیه پژوهش می‌پردازیم.

جهت برآورد این شاخص، \bar{P} را با استفاده از \bar{P} های دو مؤلفه شاخص اصلی به دست می‌آوریم. از آنجا که شاخص اصلی در صورتی برآورد می‌شود که حداقل یکی از دو مؤلفه اول و دوم رخ دهند اجتماع \bar{P} های دو مؤلفه، \bar{P} شاخص اصلی را تشکیل می‌دهند.

$$\begin{aligned} \bar{p}_{\text{مؤلفه اول}} &= 0.57, \quad \bar{p}_{\text{مؤلفه دوم}} = 0.43 \\ \bar{p} &= (\bar{p}_{\text{مؤلفه اول}} \cup \bar{p}_{\text{مؤلفه دوم}}) = \bar{p}_{\text{مؤلفه اول}} + \bar{p}_{\text{مؤلفه دوم}} - (\bar{p}_{\text{مؤلفه اول}} \cap \bar{p}_{\text{مؤلفه دوم}}) \\ &= 0.45 + 0.57 - 0.25 = 0.77 \\ \text{که در آن:} \quad & \bar{p}_{\text{مؤلفه دوم}} \times \bar{p}_{\text{مؤلفه اول}} = (\bar{p}_{\text{مؤلفه دوم}} \cap \bar{p}_{\text{مؤلفه اول}}) \end{aligned}$$

فاصله اطمینان برای نسبت قراردادهای ربوی به کل قراردادهای عبارت است از:

$$\bar{p} = 0.77, \alpha = 0.05, Z_{\frac{\alpha}{2}} = 1.96 \rightarrow 0.76 \leq P \leq 0.78$$

بنابراین با اطمینان ۹۵ درصد می‌توان گفت که نسبت قراردادهای ربوی بین ۷۶ تا ۷۸ درصد کل قراردادهای است. به عبارت دیگر با اطمینان ۹۵ درصد این نسبت حداقل ۷۶ درصد است. شاخص نسبت قراردادهای ربوی به کل قراردادهای شاخص اصلی جهت آزمون فرضیه تحقیق می‌باشد. در صورتی که نسبت قراردادهای ربوی به کل قراردادهای حداقل ۵۰ درصد باشد در این صورت می‌توان نتیجه گرفت که بیش از نیمی از معاملات بانکی در جامعه مورد بررسی ربوی است و فرضیه پژوهش تأیید می‌شود. همچنین اگر نسبت قراردادهای ربوی به کل قراردادهای کمتر از ۵۰ درصد باشد در این صورت می‌توان گفت که کمتر از نیمی از معاملات جامعه مورد بررسی ربوی است و فرضیه رد می‌شود.

$$\begin{cases} H_0 : \bar{p} \geq 0.50 \\ H_1 : \bar{p} < 0.50 \end{cases}$$

آزمون نسبت موفقیت با استفاده از آماره Z برای فرضیه پژوهش:

$$\bar{P} = 0.77, \alpha = 0.05, Z_{\frac{\alpha}{2}} = -1.64 \rightarrow Z^* = 13.50$$

عدد به دست آمده با استفاده از آماره z ، $+13.5$ و مقدار z جدول با درجه آزادی 0.95 و سطح معنی داری 0.05 برابر با 1.64 می‌باشد (آزمون یک دنباله) و از آنجا که z محاسباتی بزرگ‌تر از z حاصله از جدول می‌باشد مقدار آن در ناحیه عدم رد H_0 قرار گرفته است. بر این اساس فرضیه پژوهش تأیید می‌شود. یعنی با توجه به شاخص‌های ممنوعیت ربا، بیش از نیمی از قراردادهای بانکی در جامعه مورد بررسی ربوی است.

نتیجه‌گیری

- ۱- با توجه به اینکه اصلی‌ترین تمایز بانکداری اسلامی از بانکداری متعارف اجتناب از ربا است، این مقاله بر انطباق عملکرد نظام بانکی با معیار ممنوعیت ربا متمرکز است و این امر از آن جهت قابل ملاحظه است که عملکرد نظام بانکی در حدود سه دهه اخیر ابهامات و کاستی‌هایی را در اسلامی بودن نظام بانکی ایجاد کرده است.
- ۲- به مقتضای معیار ممنوعیت ربا، هر نوع زیاده در هر قرضی ربا و حرام است و بایستی تمام معاملات بانکی به ویژه در بخش تجهیز و تخصیص منابع از ربا و شبهه ربا دور باشند.
- ۳- شاخص‌های ممنوعیت ربا مبتنی بر معیار ممنوعیت ربا شناسایی و معرفی می‌شوند و شاخص اصلی آن‌ها، شاخص نسبت قراردادهای ربوی به کل قراردادها می‌باشد.
- ۴- مؤلفه‌های شاخص نسبت قراردادهای ربوی به کل قراردادها عبارتند از: الف- نسبت قراردادهای صوری که منتهی به قرض می‌شود به کل قراردادها؛ ب- نسبت قراردادهای منتهی به قرارداد فضولی شده که بانک امضاء نکرده به کل قراردادها.
- ۵- برآورد شاخص‌های ممنوعیت ربا نشان می‌دهد که در روابط مالی و اعتباری بانک با مشتریان خود، مشتری جهت تحصیل وام و بازپرداخت اصل و بهره متعلقه به بانک مراجعه می‌کند و تصور وی از روابط خود با بانک چنین است و عقود موضوع قانون عملیات بانکی بدون ربا را وسیله‌ای برای رسیدن به هدف خود می‌داند و واقعیت این است که وظیفه بانک اساساً پاسخ دادن به تقاضای وام است و نه تقاضای شراکت یا بیع. بر این اساس در عین حالی که اصل قانون عملیات بانکی بدون ربا شرعی است، اما در مقام عمل تحولی اساسی در بانکداری بدون ربا در جامعه مورد بررسی رخ نداده و بیش از نیمی از معاملات جامعه مورد بررسی مطابق

فتاوای برخی از مراجع ربوی است.

منابع

الف - فارسی

۱. امامی، سید حسن؛ **حقوق مدنی**، تهران، کتابفروشی اسلامیة، ۱۳۴۶.
۲. پژوهشکده پولی و بانکی، **مرابحه خرید دین و استصناع (به مناسبت بررسی ابعاد فقهی، حقوقی و اجرائی کاربردی شدن عقود مرابحه، خرید دین و استصناع)**، بانک مرکزی جمهوری اسلامی ایران، ۱۳۹۰.
۳. پاشایی فام، رامین و همکاران؛ «**بررسی اندازه بهینه بانک از نظر اقتصادی (بانک سپه)**»، مؤسسه عالی بانکداری ایران، مجموعه سخنرانی‌ها و مقالات بیست و دومین همایش بانکداری اسلامی، تهران، مؤسسه عالی بانکداری، ۱۳۹۰.
۴. خمینی (امام)، سیدروح‌الله؛ **ترجمه تحریرالوسیله**، مترجم: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی، ۱۳۸۵.
۵. داورزنی، حسین؛ «**اثر قرارداد در تعدیل احکام ضمان درک**»، دو فصلنامه تخصصی اسلام-پژوهی، ۱۳۸۹، شماره ۴.
۶. دهخدا، علی‌اکبر؛ **لغت‌نامه دهخدا**، تهران، دانشگاه تهران، ۱۳۸۵.
۷. ریاضت، فرهاد؛ «**ارزیابی عملکرد بانک‌ها از طرح تا عمل**»، پژوهش‌نامه اقتصادی، ۱۳۸۱، شماره ۵.
۸. سیف، ولی‌الله؛ ثقفی، علی؛ «**شناسایی و اندازه‌گیری نسبت‌های مالی و متغیرهای اقتصادی بنیادی مؤثر بر سلامت و ثبات نظام بانکی در ایران**»، فصلنامه پژوهش‌های اقتصادی، ۱۳۸۴، شماره ۱۷.
۹. شجری، پرستو؛ «**چشم‌اندازی بانکداری اسلامی صنعتی رو به رشد در جهان**»، تازه‌های اقتصاد، ۱۳۸۹، شماره ۳۰.
۱۰. شهیدی، مهدی؛ **حقوق مدنی ۳، تعهدات**، تهران، انتشارات مجد، ۱۳۸۷.
۱۱. صدر، محمدباقر؛ **بانک بدون ربا**، ترجمه مرتضی زنجانی، تهران، فرهنگ سبز، ۱۳۸۹.
۱۲. محقق، محمدجواد؛ «**درآمدی بر تدوین شاخص ربا در بانکداری اسلامی**»، مجله معرفت اقتصادی، ۱۳۹۰، شماره ۲.
۱۳. معین، محمد؛ **فرهنگ فارسی**، انتشارات امیرکبیر، ۱۳۶۰.
۱۴. موسایی، میثم؛ **بررسی عملکرد بانکداری بدون ربا در ایران**، مؤسسه تحقیقات پولی و

شاخص‌های ممنوعیت ربا در عملکرد بانکداری بدون ربا در ایران... ۹۵

بانکی، ۱۳۷۹.

۱۵. موسویان، سیدعباس؛ *بانکداری اسلامی*، ویرایش دوم، تهران، مؤسسه تحقیقات پولی و

بانکی، ۱۳۷۸.

۱۶. موسی‌زاده گسگری، محمدجواد؛ «کشف و نقل در بیع فضولی»، فصلنامه فقه و مبانی حقوق،

۱۳۸۵، شماره ۴.

۱۷. میرمعزی، سیدحسین؛ «حیله‌های ربا»، فصلنامه تخصصی اقتصاد اسلامی، ۱۳۸۵، شماره ۲۴.

ب- عربی

۱۸. شهید ثانی، زین‌الدین علی؛ *مسائل الافهام الی تنقیح شرایع الاسلام*، مؤسسه المعارف الاسلامیه،

۱۴۱۳.ق.

ج- لاتین

19. Abdus, Samad; 2004, "Performance of Interst-free Islamic Banking Vis-a-Visinterst-Based Conventional Banks of Bahrain", IIUM Journal of Economics and Management.
20. Hasbi, Hariandy and Tendi Haruman; 2011, "Banking:According to Islamic Sharia Concepts and its performance in Indonesia", international Review of Bussiness Research Papers, Vol. 7, No. 1.
21. Mamunur Rashid; 2009, "Disparity of Performance Indicators of Islamic Banks:Study on Bangladesh", International Journal of Bussiness and Management, Vol. 4, No. 8.
22. Moin, Muhammad Shehzad; 2008, "Hogskolan skovde, Performance of Islamic Banking in Pakistan", A Comparative Study, School of Technologand Society.
23. www.cbi.ir/simplelist/1531.aspx.